

כשמחך יצירך בגן עדן מקדם¹

עיון מחודש באיסור ספיחין בשביעית
הרב אורי ליפשיץ

א. איסור ספיחין והקשיים סביבו

אחד הדינים המורכבים ביותר בעולמה של השביעית הוא האיסור על הספיחין.

הספיחין הם "כל שתוציא הארץ בשנה שביעית, בין מן הזרע שנפל בה מקודם שביעית, בין מן העיקרים שנקצרו מקודם וחזרו ועשו ושניהם נקראו ספיח, בין מן העשבים והירקות שעלו מאליהן"².

ובניסוחו של הרמב"ן:

הצומח מאליו בשדה מבלי חרישה וזריעה לדעת יקרא ספיח קציר, שהוא נספח אל קציר השנה שעברה, מגזרת ונספחו על בית יעקב (ישעיה יד א)³.

שלוש רמות למורכבות, והצעות הראשונים לפתרונה מוסיפות מורכבות על מורכבות.

קודמת לכולן המורכבות המעשית. לדברי הרמב"ם, נאסר לאכול כל מה שתוציא הארץ בשנה השביעית⁴. אם אכן זהו האיסור, כיצד יפרנסו

¹ ביקר לחברי קיבוץ טירת צבי, היושבים בפתחו של גן עדן, עובדים את האדמה ומשמרים את השביעית.

² משנה תורה, הלכות שמיטה ויובל, ד, א.

³ ויקרא, כה, ה.

⁴ עמדה שונה מעמדת הרמב"ם נמצאת אצל פוסקים אחרים, דוגמת הר"ש שסבר כי צמח שכבר התחיל גידולו לפני השמיטה לא חל עליו איסור ספיחים, ראו בפירושו לשביעית, ט, א. בדומה לו גם עמדת הרא"ש בפירושו לשביעית פרק ט'. החזו"א הוסיף להקל בשני

יהודים שומרי מצוות את סעודתם? לא דיים שאינם יכולים לזרוע בשביעית, אלא כל מה שלא נלקט או נקצר עד כ"ט באלול, אסור באכילה, הן מהירקות, הן מהקטניות והן מהדגן.

מעבר לקושי מציאותי זה, שני קשיים נוספים מתעוררים ללומד ענייני שביעית.

ראשית, איסור האכילה של כל מה שתוציא הארץ בשנה השביעית, סותר לכאורה את הנחייתה המפורשת של התורה "והיתה שבת הארץ לכם לאכלה"⁵?

לא רק סתירה לפסוק יש כאן,⁶ אלא גם תמיהה מהותית. אם אחד מיעדיה של השביעית נוגע לאכילת פירות הארץ (בין אם מטעם קדושתם

תחומים – הן ביחס לדברים שנבטו ולו מעט טרם שביעית (ראו חזו"א, שביעית, כו, כשהמסורת שמביא בשמו הרב קלמן כהנא היא שאף אם השרישו בשישית אין בהם איסור ספיחין, ראו מעדני ארץ, שביעית, הוספות, יא). והן ביחס ליכולת לשנות את מחזור הזרעים ובכך לראות את הזריעה בשישית כזריעה בשדה בור, שגידוליה לא נאסרים באיסור ספיחין (חזו"א, שביעית, כב, ב). במובן מסוים, פסיקת החזו"א לקולא בסוגיות אלו קשורה למורכבות המעשית שציינו – ללא היתרים אלו כמעט ולא יהיה פתרון לאכילת ירקות ודגנים בשביעית, ובוודאי למגדלים. מכיוון שהחזו"א התנגד להיתר המכירה, הוא מפרש שמגמתו להקל היא "להראות לכל שאפשר לשמור את השמיטה כהלכתה" ובה בעת לשרוד ולהחזיק באדמות. כך כתב במכתב בשנת תרצ"ח: "ועכשיו שאגו"י קיבל על עצמו לשמור שביעית כהלכתה הוטל עלינו לברר דברים המותרים. ואמנם הקושיים הם בגינות של ירק ובשדות תבואה, והנה יצא בהיתר לנטוע ירק קודם ראש השנה ולא יהא בהם איסור ספיחין אף שנלקטין בשביעית... וכן הותר להם לזרוע תבואה קודם ר"ה ולוקח התבן למקנתם... ובתמיכה מועטת יקדשו שם שמים, ויראו לכל כי אפשר לשמור את השמיטה כהלכתה..." (המכתב הופיע בכתב העת 'מוריה' באלול תשל"ט. ראו מאמרו של משה אריאל פוס, 'מכתב לא ידוע של החזון איש בדבר היתר מלאכה בשמיטת תרצ"ח', 'המעין', גיליון תמוז תש"פ, עמ' 9).

⁵ ויקרא, כה, ו.

⁶ סתירה שהובילה חלק מהפרשנים לראות את ההנחיה "והיתה שבת הארץ לכם לאכלה" כמדברת רק על פירות העץ, ראו מהר"ם מלובלין מסכת פסחים דף נא עמוד ב: "קצת קשה לר"ע דס' דספיחים אסורים... והא כתיב והיתה שבת הארץ לכם לאכלה לך ולעבדך וגו'

כשמחך יצירך בגן עדן מקדם | 229

והמצווה לאכול, אם אכן קיימת כזו, ובין אם לאכילת העניים והנזקקים כחלק ממעשה הצדקה וביטוי השוויון של השנה השביעית), כיצד זה נאסר כל מה שמצמיחה הארץ בשנה השביעית?⁷

קושי שלישי נוגע ליחסי עמדות התנאים בנוגע לאיסור ספיחין.

בספרא מופיע האיסור פעמיים:

בפעם הראשונה על הפסוק "את ספיח קצירך לא תקצור" דורש הספרא:

מיכן סמכו חכמים על הספחים שיהו אסורים בשביעית.⁸

בהמשך, על הפסוק "וכי תאמרו מה נאכל בשנה השביעית"⁹ מובאים הדברים כמחלוקת תנאים בין ר"ע לבין חכמים:

עתידיים אתם לומר מה נאכל בשנה השביעית הן לא נזרע ולא נאסף את תבואתינו, אם אין אנו זורעים מה אנו אוספים,

אמר רבי עקיבא מיכן סמכו חכמים על הספחים שיהו אסורים בשביעית

וחכמים אומרים אין ספחים אסורים מדברי תורה אלא מדברי סופרים

אם כן למה נאמר הן לא נזרע ולא נאסף את תבואתינו?

אמרת לנו לא תזרעו ומה שאנו אוספים אין מכנסו לקיום אמרת לנו בערוהו ומה אנו אוכלים מן הביעור והילך.¹⁰

...לכך נ"ל דאיהו מפרש הכתוב והיתה שבת הארץ וגו' לא קאי אספחים אלא אשאר פירות האילן ודומיהם".

⁷ אחד הפרדוקסים הנובעים מהסתירה הזו הוא היותם של הפירות קדושים בקדושת שביעית אבל בלתי נגישים ואסורים באכילה. מצב זה מזמין מבט מרתק על קדושת השביעית – קדושה ששייכת לתחום של ה'בלתי נגיש', ובבחינת "ירעה עד שיסתאב" (תמורה, ג, ג). יחד עם זאת, כאמור למעלה, לא זו נראית התנועה הראשונית של פירות השביעית ושל קדושתם.

⁸ ספרא בהר א, ג.

⁹ ויקרא כה, כ.

תמיהתם של ישראל "מה נאכל בשנה השביעית" הביאה את רבי עקיבא למסקנה שאין לאכול את הספיחים – תוצרת הארץ שלא נזרעה בשביעית. ההנחה ש'הן לא נזרע ולא נאסף' מלמדת מבחינתו על שני איסורים (אולי שווי תוקף) – לא לזרוע בשביעית, ואף לא לאסוף ממה שצמח בארץ.

חכמים, לעומת זאת, סוברים שאיסור הספיחים הוא רק מדברי סופרים, והפסוק מלמד שאחרי זמן הביעור, הזמן בו תם הפרי בטבע לחיית השדה, אין לאכול מהתבואה שנאספה.

על גבי מחלוקת ר"ע וחכמים בתוקפו של איסור ספיחין מובאת מחלוקת חכמים ור"ש, כשעמדתו נראית הפוכה בשני מקורות שונים:

ראשית, במשנה שביעית, ט, א:

הפיגם והירבוזין השוטים והחלגלוגית כוסבר שבהרים
והכרפס שבנהרות והגרגר של אפר פטורין מן המעשרות
ונלקחין מכל אדם בשביעית שאין כיוצא בהם נשמר

רבי יהודה אומר ספיחי חרדל מותרין שלא נחשדו עליהם
עוברי עבירה

ר' שמעון אומר כל הספיחים מותרין חוץ מספיחי כרוב שאין
כיוצא בהם בירקות שדה

וחכ"א כל הספיחין אסורין.

אל מול עמדתו המקלה באופן גורף של רבי שמעון במשנה, הרי שהברייתא בסוגיית הבבלי, פסחים נא ע"ב אומרת:

דתניא, רבי שמעון אומר: כל הספיחים אסורין, חוץ מספיחי
כרוב, שאין כיוצא בהן בירק השדה.

וחכמים אומרים: כל הספיחין אסורים.

¹⁰ ספרא בהר ג, ה.

מה היחס בין הופעות העמדה של רבי שמעון? מה הייחודיות של הכרוב – להיתר או לאיסור? ומה היחס בין עמדת חכמים כאן 'כל הספיחין אסורים' למחלוקת ר"ע וחכמים בספרא? האם זו אותה עמדת חכמים, ו'כל הספיחים אסורים מדרבנן'?

באשר לשאלה האחרונה עונה הגמרא באותה סוגיה בפסחים, שהן חכמים והן רבי שמעון בברייתא סוברים כרבי עקיבא, שספיחים אסורים מדאורייתא. מחלוקתם היא רק בשאלת ספיחי הכרוב, האם "גזרינן ספיחי כרוב אטו שאר ספיחי דעלמא".¹¹

אך מה בנוגע למשנת שביעית? וכיצד נפרנס את משנת שביעית ואת הברייתא בפסחים?

ב. תירוצי הראשונים

הראשונים בנסותם ליישב את הקושיות והסתירות שהובאו לעיל נטו לדרכים שונות ויצירתיות, כל אחד לפי דרכו.¹² המשותף לכולם הוא הניסיון להבחין בין מרחבי 'איסור ספיחין' לכאלו בהם 'כל הספיחין מותרים'.

רש"י ראה את איסור הספיחין ככרוך בחובת הביעור. עד זמן הביעור, אין כל איסור באכילת תוצרת השנה השביעית, ומעת הביעור – נאסר הכל. הסבר זה של רש"י מרווח כמובן את מצבו של שומר השביעית באכילת

¹¹ הסבר ייחודיות ספיחי הכרוב נתון במחלוקת ראשונים, הקשורה לעמדתם ביחס לאיסור ספיחין בכלל, כפי שתוצג בהמשך. ההצעות שהוצעו נוגעות להיותו של הכרוב צומח כל החורף (ולא כלה), לכך שספיחיו צומחים בלי זריעה – ובכך הוא דומה לאילן, או לכך שאין יכולת להבדיל בין פירות צעירים לזקנים (ואולי בין זרוע לספיח). סיכום לדעות הראשונים במאמרו של אמיר חסקין, **לקיטה בירק בשביעית**, בתוך 'ניצני ארץ' יד, תשס"א, עמ' 166. להתייחסות בוטנית לייחודו של הכרוב ראו בפירושו של הרב יהודה פליקס לירושלמי שביעית, עמ' 408-409.

¹² לסיכום עמדות הראשונים ודיון בעמדותיהם ראו מאמרו המקיף של הרב ח' סבתו, 'ספיחין בשביעית', בתוך 'כתלנו', יב, תשמ"ז, עמ' 180-155. וראו עוד בספר 'תלמי השדה' לרב שמואל זעפרני, ירושלים תשס"ז, עמ' קלה-קס"ג.

יבול השנה השביעית, ומאפשר ליישב בין המקורות הנראים סותרים ולהעמיד כל אחד מהם כעוסק בזמן שונה – לפני או אחרי הביעור.¹³

כיוון שני שמוביל רב ניסים גאון הוא לייצר הבחנה בין גידולי השישית שנלקטו בשביעית ובין גידולים שצמחו בשביעית. בכך ניתן ליישב את המקורות הסותרים, ולהעמיד את משנת שביעית המתירה באכילה את כל הספיחים כעוסקת בגידולי שישית ואת הברייתא בפסחים האוסרת את הספיחין כעוסקת בגידולים שצמחו ממש בשביעית. חלוקה זו אומצה על ידי רוב הראשונים, ובעלי התוספות הוסיפו על גביה עוד חלוקה בתוך גידולי השישית- בין ספיחים שנגמר גידולם בשישית לבין כאלו שרק נזרעו בשישית אבל לא נגמר גידולם.

הבחנה אחרת, לא על ציר זמן תחולת האיסור אלא בין איסורים שונים, מופיעה בדברי הגאון מוילנא.¹⁴ לדבריו, הספיחין מותרים באכילה, אך הברייתא האוסרת מכוונת לאיסור לקיחה מעם הארץ, מחשש שהוא לא הפקיר את פרותיו.

מעבר לכל אלו, דברי הרמב"ם שהובאו לעיל רואים את הספיחין כגזירה מאוחרת שנגזרה על ידי חכמים. כך, יכול הרמב"ם לחלק בנקל בין המשנה המתירה ספיחין לבין הברייתא והגמרא האוסרות ולהעמיד את המקורות כולם על ציר היסטורי – בעבר הרחוק ספיחין היו מותרים, ואילו בתקופה מסוימת הם נאסרו.

הצעות אלו של הראשונים מייצרות הבחנות בין המקורות השונים ומגדירות את איסור הספיחין כל אחת על פי דרכה, אך על כל אחת מהן רבו הקושיות, וכדבריו של המאירי לסוגייתנו המסכם: "באמת הדברים

¹³ הראשונים התקשו מאוד בפירושו של רש"י, והציעו פרשנויות רבות בהבנתו. ראו סיכום במאמרו של הרב יונה עמנואל 'שיטת רש"י באיסור ספיחין', 'המעייין', כח, תשמ"ח, עמ' 53-63.

¹⁴ שנות אליהו, שביעית, ט, א.

מבולבלים כמעט שאי אפשר ליישבם כהוגן¹⁵, ובלשונו של אפשטיין "כל הדוחקים של הראשונים אין בכוחם לסלק ניגוד זה"¹⁶.

ג. איסור קדום או גזירה מאוחרת

הנחתו של הרמב"ם שמדובר בגזירת חכמים קנתה לה שבייתה אצל חוקרי ימי חז"ל. מלשונו של הרמב"ם עולה שאיסור הספיחים נוצר כגזירה שמטרתה למנוע איסורי שביעית:

מדברי סופרים שיהיו כל הספיחים אסורין באכילה

ולמה גזרו עליהם מפני עוברי עבירה שלא ילך ויזרע תבואה
וקטניות וזרעוני גנה בתוך שדהו בסתר וכשיצמח יאכל מהם
ויאמר ספיחים הן לפיכך אסרו כל הספיחים הצומחים
בשביעית.¹⁷

ביכלר¹⁸ טען כי הגזרה נגזרה בדור אושא, והייתה תגובה לעוברי שביעית שזרעו באיסור. גם זהר¹⁹ ראה באיסור הספיחים גזרה שנועדה לוודא

¹⁵ מאירי, פסחים, נא ע"ב ד"ה זו היא שיטתנו.

¹⁶ מבוא לנוסח המשנה, עמ' 710. מבחינת הסתירה בין עמדת רבי שמעון במשנה לזו שבבבלי מתבקש לטעון שלפנינו מסורות חלוקות בדבר עמדתו של ר"ש. כך כותבים בעלי התוספות בבכורות כ"ב ע"ב, וכך הציע בפשטות הרב זעפרני בספרו המוזכר לעיל, עמ' קמה. וראו עוד דיונו של א' עמית בניתוחו את המקורות ובהצעתו שרובה השערה לדרך היווצרות הסתירה והסוגיה, פרק מקום שנהגו, 'תלמוד האיגוד', עמ' 98-103.

¹⁷ משנה תורה, הלכות שמיטה ויובל, ד, ב.

¹⁸ א. ביכלר, עם הארץ הגלילי, עמ' 163.

¹⁹ לדבריו: "איסור ספיחים" הכולל הוא כנראה הרחבה של איסור מצומצם יותר שהוטל בתחילה על כל מה שצמח בעבירה (מכוחה של עבודת האדמה בשביעית). לעיל ראינו מקורות המשקפים איסורים ברוח זו. אולם במציאות לא קל להבחין בין מה שהוצמח באיסור לספיחים שצמחו מאליהם. עוברי עבירה יכלו למכור את יבולם במסווה של ספיחים. "איסור ספיחים" הוא אפוא אמצעי קיצוני המצטרף לסדרת הגזירות שסקרנו בענף זה, הבאות לחזק את איסור עבודת האדמה בשביעית. (נ' זהר, 'משויון לשבת הארץ: התמורה הרעיונית בהלכות שביעית התנאיות', בתוך 'דעת', 86, תשעט, עמ' 367).

הקפדה על הימנעות ממלאכות האדמה. לעומתם, פליקס²⁰ טען שהאיסור כוון למנוע סחורה בפירות שביעית ולא איסורי מלאכה.

כך או כך, הצעות אלו המבוססות על דברי הרמב"ם לא יצאו מכלל השערה, ונראה יותר כי איסור הספיחין אינו גזירה מאוחרת אלא איסור קדום. כך עולה מעמדת רבי עקיבא בספרא, שכפי שראינו נראה שיש להבינה כנותנת תוקף דאורייתא לאיסור הספיחין, ושלפי הגמרא בפסחים הן רבי שמעון והן חכמים סוברים כמותו.

יתירה מכך, גם עמדת חכמים בספרא הטוענים כי "אין ספיחים אסורים מדברי תורה אלא מדברי סופרים" לא נוגעת לגזירה בדווקא, אלא לאיסור – גם אם מדרבנן.

דברים כיוצא בזה נכתבו בפירוש ספראי על 'משנת ארץ ישראל',²¹ וזיהו את איסור ספיחין כאיסור קדום ולא כגזירה מאוחרת.

בכך, אפשר לראות את ההתפתחות המאוחרת בדברי התנאים לא בהחלת האיסור על הספיחין, אלא דווקא בהתרתם על ידי רבי שמעון.

כך עולה מהירושמי לשביעית (ט, א) המספר על רבי שמעון שראה אדם מלקט בשביעית ותמה עליו "ולית אסור? ולא ספיחין אינון?", ולתשובת המלקט "ולא את הוא מתירן?" עונה רבי שמעון "ואין חברי חלוקין עלי?". רבי שמעון מודע לדעתו שהיא דעת יחיד, ולא רואה את האיסור כגזירה.

הדברים מסתברים בעיקר לאור הבסיס בפסוק המלמד שיש איסור לקצור את הספיח, ומה מפורש יותר מאשר לשון זו:

אֶת סְפִיחַ קִצְיָרְךָ לֹא תִקְצֹר וְאֶת עֲנָבֵי נְזִיֶרְךָ לֹא תִבְצֹר שְׁנַת שְׁבִעֹת יִהְיֶה לְאַרְץ.

²⁰ י' פליקס, 'מהותו וגלגוליו של איסור ספיחין בשביעית' בתוך 'סיני' צ, תשמ"ב, עמ' קסז.

²¹ 'משנת ארץ ישראל', מסכת שביעית, עם פירוש שמואל וזאב ספראי, פרק ט משנה א ובייחוד עמ' 288-290.

כשמחך יצירך בגן עדן מקדם | 235

קריאה זהירה במדרש ההלכה בספרא תומכת גם היא בראיית איסור הספיחים כאיסור עצמאי ולא גזירה.

הפסוקים מציבים את עבודת האדמה ועבודת הכרם כשתי מערכות מקבילות:

וְשֵׁשׁ שָׁנִים	שֵׁשׁ שָׁנִים
תִּזְמַר פְּרִמָּךְ	תִּזְרַע שְׂדֶךְךָ

וְאִסַּפְתָּ

אֶת תְּבוּאֹתֶיהָ

וּבִשְׁנֵה הַשְּׁבִיעִית

שַׁבַּת שְׁבִתוֹן יִהְיֶה

לְאֶרֶץ

שַׁבַּת לַה'

וְכִרְמֶךָ לֹא תִזְמַר	שְׂדֶךְךָ לֹא תִזְרַע
וְאֶת עֲנָבֵי גִזְרֶךָ	אֶת סְפִיחַ קְצִירְךָ
לֹא תִבְצֹר	לֹא תִקְצֹר

שְׁנַת שְׁבִתוֹן

יִהְיֶה לְאֶרֶץ

השדה והכרם מופיעים במקביל בשני הצדדים של המשוואה. הזריעה מול הזמירה, והקצירה מול הבצירה.²²

כזכור, הספרא על חלקו הראשון של הפסוק "את ספיח קצירך לא תקצור" הביא את מה שיתברר בהמשך כעמדת רבי עקיבא, כ"מכאן סמכו חכמים" לאסור את הספיחין בשביעית. אלא שהמדרש ממשיך וביחס לחלקו השני

²² ואכן הרמב"ן שם מנסה לבאר שהספיח הוא העולה בארץ בשנה השביעית בלי זריעה, בדומה לנזיר הענבים הצומח בגפן בלי עבודה.

של הפסוק 'את ענבי נזירך לא תבצור' מביא הגבלות ושוברן בצידן –
המאפשרות לבצור גם בשביעית:

מן השמור בארץ אין אתה בוצר, אבל אתה בוצר מן
המופקר... לא תבצור כדרך הבוצרים...

לכאורה, יכול היה המדרש לדרוש באופן דומה על "לא תקצור" (מעין:
"מן השמור בארץ אין אתה קוצר", וכן "לא תקצור כדרך הקוצרים") אך
לא כך הוא.²³ ייתכן וגם מכאן ראייה פורתא לכך שבעוד בצירת הענבים
נתפסה כמוגבלת בשביעית, אבל מותרת, הרי שקצירת התבואה (ואף
הספיחים בכלל זה) נתפסה כאסורה, ואין סימטריה בתוך הפסוק בין שני
הציוויים, ולא במדרש ההלכה הנובע מהם.

אם כך, הרי שאיסור הספיחין איסור קדום הוא, והוא מעוגן בפסוקים,
במדרש ההלכה ובברייתא, ועמדת החכמים הסתמית במשנה בשביעית
בתחילת פרק ט "כל הספיחים אסורים" משקפת את האיסור המקורי,
בניגוד לעמדת רבי שמעון החפץ להתיר את האיסור (כמו באיסורי
שביעית אחרים שבהם חלו הקלות שונות לאורך השנים).²⁴

²³ פליקס טען שאולי אכן הייתה דרשה קדומה כזו. ראו במאמרו הנוכח לעיל בהע' 13.
לשוננו של הרמב"ם נשמעת גם כך – "וזה שנאמר את ספיח קצירך לא תקצור שלא יקצור
כדרך שקוצר בכל שנה ואם קצר כדרך הקוצרין לוקה כגון שקצר כל השדה והעמיד כרי
ודש בבקר או שקצר לעבודת הארץ כמו שבארנו אלא קוצר מעט מעט וחובט ואוכל"
(הלכות שמיטה ויובל, ד, א). גם מהרמב"ן לויקרא, כה, ד ניתן להבין זאת: "והנה אמר
הכתוב כי הספיח הנולד מאליו בשדה לא יקצור אותם, והענבים הצומחים בכרם מבלי
עבודה לא יבצור אותן, ופירוש הלאוים, שלא תקצור אותן אתה לבדך לצורך עצמך ולא
תבצור אותן לעצמך, אבל תהיה שנת שבתון לארץ מן הזריעה והזמירה, ותהיה "שבת
הארץ" כל אשר תוציא בשבתה מן הספיח והנזיר לכולכם יחד לאכלה, לך ולענייך ולחיה
ולבהמה".

²⁴ עמדת רבי יהודה שרק ספיחי חרדל מותרים "שלא נחשדו עליהן עוברי עבירה" עשויה
להוות בסיס למחשבה שאיסור ספיחין גזירה הוא כנגד עוברי עבירה. אלא שנראה שלא כך
הוא. "עוברי עבירה" מופיעים בפרק ג' משנה א' ככאלו שמזבלים את הארץ בשביעית, דבר
שאסור לכולי עלמא, ורק אחרי שהם מסיימים את עבודתם (בעבירה) הותר גם לשומרי
השביעית להוציא זבליהם חוץ למדינה. באופן דומה, נראה שהאיסור ללקוט את הספיחין
איסור גמור הוא, והיתר אכילת ספיחי חרדל נובע מכך שאין לחשוש לעבירה בהם.

ד. בין פירות האדמה לפירות העץ

אם כנים דברינו, שהספיחין נאסרו מזמן קדום, ולא רק כגזירה כנגד עוברי עבירה, וכמו שראינו שכבר הספרא קרא את הפסוק בויקרא כ"ה העוסק בקציר ובציר באופן שונה ביחס לכל מלאכה, הרי שנותר לנו לנסות ולהבין את מהותו של האיסור – ואף את התיישבותו עם הנחיית התורה "והיתה שבת הארץ לכם לאוכלה".

ייתכן ופסוקי פרשת משפטים יוכלו להאיר לנו במעט. שם מציינת התורה בשלב ראשון רק את עבודת האדמה, ואילו פירות העץ מגיעים כתוספת לעיקר הדין:

וְשֵׁשׁ שָׁנִים תִּזְרַע אֶת אֲרֶצְךָ וְאָסַפְתָּ אֶת תְּבוּאָתָהּ

וְהִשְׁבִּיעַת תְּשֻׁמְטָנָהּ וְנִטְשָׁתָהּ וְאָכְלוּ אֲבִינֵי עַמְּךָ וַיִּתְּרָם תֹּאכַל
חֵיט הַשָּׂדֶה

כִּן תַּעֲשֶׂה לְכַרְמְךָ לְזֵיתֶךָ.

צורת ניסוח זו מלמדת על 'הדין הבסיסי' של השביעית, המגיב לשש השנים של הזריעה (השייכת לגידולי השדה בלבד), ואסיף התבואה (גם לשון המתאימה לגידולי השדה בלבד), כאשר בסופו של הפסוק מצטרפים הענבים והזיתים בלשון "כך תעשה".

אם כך, הרי שיטתנו פער בין ציווי השביעית הנוגע לאדמה, לזה הנוגע לפירות העץ (כולם, כך ריבה המדרש במכילתא).

פער זה איננו בעל משמעות הלכתית בקריאת פסוקי פרשת משפטים, אך הוא מלמד אולי על הבחנה מהותית בין העץ לבין האדמה.

מה מקורה של הבחנה זו?

ייתכן וההנחיה "ושבתה הארץ" מסתברת כנוגעת יותר לגידולי השדה מאשר לגידולי העץ. פירות העץ אמנם יונקים מהאדמה, אך אחרי הכל הם 'פירות העץ' ולא 'פירות האדמה'. לעומת זאת, עבודה בשדה, ואפילו קציר, היא עבודת אדמה, המחללת במוכן מה את קדושת שביעת האדמה.

יתירה מזו, גידולי השדה הם גידולים שנזרעים ונקצרים באותה שנה, וזאת לעומת העץ שאכילת פריו אפשרית רק ארבע שנים אחרי נטיעתו.²⁵ ייתכן וזוהי הסיבה להיעדרותה של הנטיעה מרשימת האיסורים של התורה בפרשת בהר (זריעה, זמירה, קצירה, בצירה). נטיעה דומה לזריעה, והיא בוודאי לא גרועה מזמירה (המצמיחה ענפים), ובכל זאת – נטיעת עץ בשביעית נושאת פירות הראויים לאכילה רק ארבע שנים אחר כך, דבר המצמצם את אופיו של האיסור ביחס לכוונת התורה בנוגע ל"שבת הארץ".²⁶

ה. פרי עץ הגן ועשב השדה

ואולי, שורשיה של הבחנה זו נמצאים כבר בגן העדן. בתיאורי בריאת העולם מובלט ההבדל בין פרי העץ לבין תוצרת הארץ. בפרק א', בתיאור היום השלישי לבריאה, הארץ מוציאה שני דברים:

דָּשָׁא עֲשָׂב מְזֵרִיעַ זֶרַע לְמִינֵהוּ וְעֵץ עֲשָׂה פְּרִי אֲשֶׁר זֶרְעוּ בוֹ לְמִינֵהוּ.

כפילות זו מופיעה גם ביום השישי, כשה' מברך את האדם ואומר:

הִנֵּה נֹתְתִי לָכֶם אֶת כָּל עֵשֶׂב זֶרַע זֶרַע אֲשֶׁר עַל פְּנֵי כָּל הָאָרֶץ

וְאֵת כָּל הָעֵץ אֲשֶׁר בּוֹ פְּרִי עֵץ זֶרַע זֶרַע לָכֶם יִהְיֶה לְאֹכְלָהּ

וְלִכְל חַיַּת הָאָרֶץ וְלִכְל עוֹף הַשָּׁמַיִם וְלִכְל רֹמֵשׁ עַל הָאָרֶץ אֲשֶׁר בּוֹ נֶפֶשׁ חַיָּה אֵת כָּל יֵרֶק עֲשָׂב לְאֹכְלָהּ.

²⁵ כמובן שתפיסת "גזירת ספיחין" יכולה למצוא בנימוק זה מושב נוח, שהרי בפירות האילן אין חשש שמישהו ייטע בשביעית באיסור ויאכל את הפירות ויאמר 'של שישית הם'...

²⁶ בעניין מעמדה של הנטיעה בשביעית נחלקו ראשונים: רבנו חננאל סבר שהיא מדרבנן, ר"ש משאנן סבר שהיא מדאורייתא, ובעמדת ר"ת והרמב"ם חלקו אחרונים, ואכמ"ל.

כשמחך יצירך בגן עדן מקדם | 239

נראה שלאדם יש מהעץ ופירותיו לאכלה, ואילו הירק והעשב ניתנים לכל חיית הארץ לאכלה.

כשאנו עוברים לפרק ב', התיאור הוא שבתחילה אין שיח ועשב:

וְכָל שִׁיחַ הַשָּׂדֶה טָרִם יִהְיֶה בְּאֶרֶץ וְכָל עֵשֶׂב הַשָּׂדֶה טָרִם יִצְמַח.

רק אחרי יצירת האדם ה' נוטע גם בעדן ושם את האדם, ואז:

וַיִּצְמַח ה' אֱלוֹהִים מִן הָאֲדָמָה כָּל עֵץ נִחְמָד לְמִרְאֵה וְטוֹב לְמֵאֱכָל וְעֵץ הַחַיִּים בְּתוֹךְ הֶגְן וְעֵץ הַדַּעַת טוֹב וְרַע.

רק עצים יש בגן. ומהעצים אוכלים:

מִכָּל עֵץ הֶגְן אָכַל תֹּאכֵל.

אחרי החטא, האדם נשלח לאכול את עשב השדה:

וּלְאָדָם אָמַר כִּי שֹׁמְעֵת לְקוֹל אִשְׁתְּךָ וְתֹאכַל מִן הָעֵץ אֲשֶׁר צִוִּיתִיךָ לֵאמֹר לֹא תֹאכַל מִמֶּנּוּ אַרְוֶה הָאֲדָמָה בְּעִבּוּרְךָ בְּעִצְבוֹן תֹּאכְלֶנָּה כָּל יְמֵי חַיֶּיךָ. וְקוֹץ וְדַרְדַּר תַּצְמִיחַ לָךְ וְאָכַלְתָּ אֶת עֵשֶׂב הַשָּׂדֶה. בְּזַעַת אִפְיֶךָ תֹּאכַל לֶחֶם עַד שׁוֹבֶךָ אֶל הָאֲדָמָה כִּי מִמֶּנָּה לְקַחְתָּ כִּי עֲפָר אֶתָּה וְאֶל עֲפָר תָּשׁוּב.

מכאן, שהאכילה האנושית של גן העדן היא אכילת פירות העץ. הירקות והעשבים נועדו לחיות, ורק לאחר החטא התקלל האדם ונשלח לאכול מן האדמה – ואולי לאכול את האדמה ("בעצבון תאכלנה"). אכילת עשב השדה מלווה הן במאמץ תמידי, של חרישה, זריעה, השקיה וטיפול בכל שנה ושנה (לעומת העץ שנשאר לזמן ארוך ועושה פירות בעצמו), והן בצורך בתיקון המאכלים יותר מאשר בפירות העץ (טחינה ואפיה בדגן, בישול בפירות האדמה).

דברים מעין אלו מסביר רבי צדוק הכהן מלובלין בדבריו לט"ו בשבט:

...וה' יתברך ברא את האדם שיצטרך אכילה לקיום החיים שהוא חיות הקדושה והיה בהאכילה קדושה. ובתחילת הבריאה היה מזון האדם מפירות האילן כמו שנאמר

(בראשית ב', ח') ויטע וגו' וישם שם את האדם ונטיעה הוא באילנות וכמו שנאמר (שם, ט"ז) מכל עץ הגן אכל תאכל. ומה שנאמר (שם, כ"ט) נתתי לכם את כל עשב וגו' ואת כל העץ אשר בו פרי עץ וגו' לכם יהיה לאכלה ולכל חית הארץ וגו' אין הכוונה הכל לכולם רק פרי העץ לאדם ועשב השדה לבעלי חיים. תדע דאחר החטא בקללות נאמר לו ואכלת את עשב השדה ואיתא (פסחים ק"ח א) דזלגו עיניו דמעוה אני וחרורי נאכל באבוס אחד ואמר ליה בזעת אפך תאכל לחם.²⁷

למעשה, איסור הספיחים האוסר לאכול מגידולי האדמה בשביעית, מייצר מחד טוטליות של 'שביתת האדמה' ומאידך פותח את אפשרות האכילה דווקא מהעצים, כמו בגן עדן.²⁸

שבת הארץ, וההימנעות מכל מגע איתה – הן בעבודה והן באסיף פירותיה, מרימים את מבטו של האדם אל העץ, את עיניו אל השמים ואת תודעתו אל גן העדן, עת אכל מידו של ה'. איסור הספיחין מחזיר אותנו בעל כורחנו לפרי גן העדן המתוק, לעץ הדעת ולעץ החיים.

²⁷ ר' צדוק ממשיך שם וחורז את פירות האילן מימי גן עדן ואת התורה, דרך חג השבועות – חג מתן תורה מחד, ו"עצרת" מאידך, בה נידונים על פירות האילן, ואת שני אלו עם עולם תיקון החטא שבעתיד, בו יצמיחו העצים את מאפי הדגן עשויים כל צרכם: "ואז נתקללו פירות האילן ועתיד להחזירין לתיקונן כמו שאמרו בבראשית רבה (י"ב, ו). ובעצרת על פירות האילן (ראש השנה ט"ז א) כי במתן תורה נעשה חירות ממלאך המות ומיצר הרע שהכל אחד (בבא בתרא ט"ז א) וחזר להיות קודם החטא ונתקנים הפירות... והנה אדם הראשון קודם הקלקול היה עסקו רק בדברי תורה כי נברא בבחירה לבחור רק בטוב. ופרנסתו מזומנת בלא שום יגיעה דעצי הגן נתנו פרים וחיטים גם כן היו גדלים באילן וכמו שאמרו (ברכות מ' א) דאיכא למאן דאמר דאילן שאכל ממנו אדם הראשון חטה היה ורש"י כתב (ראש השנה ט"ז. ד"ה שתי) דמשום הכי אמרו הביאו שתי הלחם בעצרת שיתברכו פירות האילן. ואז הוציאו האילנות גלוסקאות כמו לעתיד שעתידה ארץ ישראל שתוציא גלוסקאות וכו' (שבת ל' ב) ולא היה נצרך אף טורה דטחינה ואפיה.", (פרי צדיק, שמות למישה עשר בשבט, א).

²⁸ ליחסי שמיטה וגן עדן ראו עוד אליצור עמנואל, 'שבת הארץ כביטוי לרצון ה' בבריאה', בתוך 'מגדים' כג, תשנ"ה, 31-46.